

Voorwoord

Als beginnend student zette ik in 1971 mijn vraagtekens bij het waarborgen van de privacy rond de volkstelling. Net als zo'n 250 000 anderen gaf ik niet thuis toen de formulieren werden opgehaald.

Zoals u in dit boek zult lezen, heeft de volkstelling van 1971 de eerste grote maatschappelijke discussie over de bescherming van privacy op gang gebracht. Deze discussie heeft uiteindelijk geleid tot wetgeving om persoonsgegevens te beschermen en in 1981 tot de oprichting van een toezichthouder op dit gebied, de Registratiekamer, die in 2001 overging in het College bescherming persoonsgegevens (CBP). Op het moment dat ik in 1971 niet thuis gaf, had ik natuurlijk nooit kunnen bevroeden dat ik in 2004 zou worden benoemd tot voorzitter van dit college.

De wereld ziet er nu anders uit dan ruim veertig jaar geleden. Er is een Wet bescherming persoonsgegevens, het CBP is een gevestigde toezichthouder en er zijn functionarissen voor de gegevensbescherming, interne toezichthouders op de verwerking van persoonsgegevens bij organisaties. Het belang van een maatschappelijke discussie over privacy en de bescherming van persoonsgegevens is alleen maar toegenomen, mede door de snel voortschrijdende technologische ontwikkelingen. De haast grenzeloze mogelijkheden om een individu te onderscheiden van anderen, vragen de volle aandacht. Wanneer macht in combinatie met het gebruik van persoonsgegevens leidt tot ongecontroleerde en ongerechtvaardigde beïnvloeding van de vrije ontwikkeling van mensen, moeten privacytoezichthouders wereldwijd op hun hoede zijn en waar nodig en mogelijk ingrijpen.

Er zijn tegenwoordig andere fenomenen die de discussie aanjagen dan begin jaren zeventig. Ik noem hier in het bijzonder profilering. Profilering door gebruik te maken van de enorme hoeveelheid gegevens die dankzij ICT en internet beschikbaar zijn in combinatie met geavanceerde rekenmethoden, kan zowel in de private als publieke sector zegenrijk zijn. Maar het heeft ook een maatschappelijk onwenselijke keerzijde. Mensen worden op een bepaalde manier beoordeeld of behandeld aan de hand van profielen. Hieraan

kunnen automatisch beslissingen worden gekoppeld, zoals het uitsluiten van iemand voor een bepaalde dienst of het aanscherpen van controles. Op grond van het zoekgedrag op internet kan een profiel worden gemaakt van iemand die daardoor ongemerkt en ongewild als het ware gecensureerde informatie krijgt voorgeschoteld. Profilering kan leiden tot stigmatisering en discriminatie en tot een samenleving waarin het maken van vrije keuzes illusoir wordt.

In 1971 was het doel van de volkstelling inzicht te verschaffen in de structuur van de bevolking ter ondersteuning van het te voeren beleid. Ik vroeg mij net als velen af of de privacy wel was gewaarborgd, maar het doel was in ieder geval helder én wij werden daarover geïnformeerd. De doelen waarvoor bedrijven en overheden vandaag de dag persoonsgegevens verzamelen, zijn vaak niet bekend. En wat wie vervolgens met al die gegevens doet, al helemaal niet. Profilering anno 2013 is een onzichtbaar en ondoorgrondelijk proces. Ik had het in 1971 niet verwacht, maar ik denk – schertsend gezegd – nog wel eens met weemoed terug aan de relatieve overzichtelijkheid van de wereld en de volkstelling van 1971.

Jacob Kohnstamm

voorzitter College bescherming persoonsgegevens

Inleiding

Aanleiding

De bijzonder boeiende en intrigerende serie *De Oorlog*, die de NPS tussen 25 oktober en 20 december 2009 uitzond, eindigt met *De Oorlog na de oorlog*. In deze uitzending wordt duidelijk hoe de Tweede Wereldoorlog steeds meer de norm van goed en kwaad in het naoorlogse Nederland heeft bepaald. Beelden van demonstraties tegen fascisme en voor vrede, tegen de vrijlating van drie oorlogsmisdadigers die vastzitten in Breda en vele andere beelden dienen om aan te tonen dat jarenlang die oorlog in de harten van mensen heeft voortgeleefd. Historisch gezien juiste beelden, maar tegelijkertijd ook een gemiste kans. Immers, als er één gebeurtenis is geweest waarbij de Tweede Wereldoorlog vanuit diverse oogpunten gezien een grote rol speelde, dan is het wel de Volkstelling van februari 1971. Ook Ad van Liempt, die het voortreffelijke boek *De oorlog*, gebaseerd op deze televisieserie, heeft geschreven, wijdt in zijn slothoofdstuk geen woord aan de volkstelling.^{1*} Wel constateert hij dat aan de oorlog ontleende argumenten door hun morele lading vaak onweerlegbaar en doorslaggevend waren.

De vele en vaak provocerende protesten die de volkstelling van 1971 heeft opgeroepen zijn voor een groot deel te verklaren vanuit de ervaringen met die oorlog. Kenmerkend zijn de talloze verwijzingen naar de bevolkingsregisters die een grote rol hebben gespeeld bij het opsporen en uit huis halen van joden. Ook de vrees dat de gegevens die met behulp van deze 'telling' verzameld worden in handen zouden kunnen vallen van machtswellustelingen als Adolf Hitler, speelt als argument een belangrijke rol. We leven anno 1970 immers in een Europa waar dictaturen in de Sovjet-Unie, Spanje, Portugal en Griekenland, nog steeds een feit zijn.

Toch is deze relatie niet de belangrijkste reden voor het schrijven van dit boek. Het initiatief is vooral genomen omdat deze volkstelling heeft geleid tot de eerste grote maatschappelijke discussie over bescherming van de

* Zie voor eindnoten p. 417.

privacy. Deze discussie heeft uiteindelijk geleid tot wetgeving ter bescherming van persoonsgegevens.

Achtergrond

Voor we de discussie over deze volkstelling schetsen, is het noodzakelijk om iets meer te zeggen over de periode en context waarin deze zich afspeelt en de groepen van personen die bij die discussie een rol hebben gespeeld, maar nu qua naam niet of minder bekend zijn. Veel begrippen en groepen die in die tijd een zekere naam en faam hadden, zijn voor mensen anno 2012 onbekend. En wat nog belangrijker is voor mensen die minder bekend zijn met een gebeurtenis die ruim veertig jaar geleden plaatsvond: Wat is eigenlijk een volkstelling?

Volkstelling

De volkstelling van 1971 is niet de eerste die in Nederland wordt gehouden. Het is de veertiende in een rij die in 1829 is begonnen en ongeveer om de tien jaar werd gehouden. Wel is het door de discussie die deze veertiende opriep de laatste geweest. De telling van 1980 werd eerst uitgesteld en daarna afgelast.

In 1971 is van een telling al lang geen sprake meer. Was een telling in 1829 nog nodig om meer zicht te krijgen op het aantal mensen, en dan vooral volwassen mannen, dat in Nederland woonde, in 1971 is dat aantal door een nagenoeg perfecte bevolkingsadministratie gemakkelijk vast te stellen. De telling is in die tussentijd veranderd in een sociaalwetenschappelijk instrument dat inzicht moet verschaffen in de structuur van de bevolking en dat moet dienen ter ondersteuning van het te voeren beleid. Het is om die reden dat ook het aantal vragen inmiddels fors is uitgebreid. Van een beperkt aantal in 1829 tot bijna honderd vragen in 1971. Dat dit onderzoek toen weerstand opriep, heeft verschillende oorzaken, die straks meer gedetailleerd worden behandeld. Van belang is echter vooral de periode waarin het onderzoek zich afspeelt: eind jaren zestig en begin jaren zeventig. Het zijn de jaren waarin onvrede en onrust kenmerkend zijn. Onvrede in zowel de politiek, als ook onvrede onder de bevolking. Deze onvrede staat niet op zich, maar komt mede voort uit generatieverschillen, toenemende welvaart en het ten tonele verschijnen van de mondige burger. Tevens spelen daarbij veranderingen op het gebied van de massacommunicatie, waarvan de televisie het duidelijkste voorbeeld is. Van beide schetsen we in het kort de situatie. Maar we willen beginnen met de hoofdrolspelers, die de belangrijkste redenen vormen van het brede maatschappelijke debat: het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en de regering-De Jong (1967-1971). In juni 1971 is de regering-De Jong opgevolgd door het kabinet-Biesheuvel.

Centraal Bureau voor de Statistiek en regering-De Jong

De eerste volkstellingen in de negentiende eeuw worden georganiseerd door de Commissie voor de Statistiek, onderdeel van het Departement van Binnenlandse zaken, later vervangen door het Bureau van Statistiek van hetzelfde Departement.² In 1881 wordt het Statistisch Bureau in Amsterdam opgericht, dat in 1892 opgaat in de Centrale Commissie voor de Statistiek, waaraan in 1899 het Centraal Bureau voor de Statistiek wordt toegevoegd. Zij vallen dan nog steeds onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken. Pas later wordt het CBS ondergebracht bij het Ministerie van Economische Zaken. Het doel wordt als volgt omschreven:³

‘Het centraal Bureau voor de Statistiek verzamelt, bewerkt en publiceert, voor zover de beschikbare middelen het toelaten, de statistische opgaven, die door den Directeur voor practijk of wetenschap nuttig geacht worden.’

Alle onderzoeken en uitgaven geschieden met machtiging van de Centrale Commissie voor de Statistiek. Vanaf het begin is het CBS ook belast met de organisatie van de volkstellingen.

De voorbereidingen voor de volkstelling, die voor 31 december 1970 gepland staat, beginnen al kort na de volkstelling van 1960. Besloten wordt de telling aanzienlijk te herzien, hetgeen leidt tot een nieuwe Volkstellingenwet, ingediend door het kabinet-De Jong. Dit kabinet wordt gevormd door de toenmalige politieke partijen Katholieke Volkspartij (KVP), VVD, Anti-Revolutionaire Partij (ARP) en Christen-Historische Unie (CHU). Drie hiervan bestaan thans niet meer. KVP, ARP en CHU gaan in 1980 op in het Christen-Democratisch Appèl (CDA). Simpel gezegd kan de ARP beschouwd worden als een christen-democratische, protestantse partij, waar de KVP vooral het katholieke deel van Nederland vertegenwoordigt. De CHU vindt zijn aanhang met name onder de Nederlands-hervormden. Minister R.J. Nelissen van Economische Zaken, een naam die we nog herhaaldelijk zullen tegenkomen, verdedigt de wet in de Eerste en Tweede Kamer. Ook later, wanneer de discussies hoog oplopen, is hij de belangrijkste woordvoerder, vaak terzijde gestaan door Minister van Binnenlandse Zaken H.K.J. Beernink en minister-president P.J.S. De Jong.

In april 1971 zijn er verkiezingen en volgt Biesheuvel De Jong op als minister-president. Zijn kabinet, bestaande uit eerdergenoemde partijen, aangevuld met DS'70, is onder meer belast met de afhandeling van de vervolging van de personen die, ondanks de verplichting tot deelname, geweigerd hebben de gevraagde gegevens te verstrekken. Minister van Justitie A.A.M. van Agt speelt bij die afhandeling een belangrijke rol.

Onvrede in de politiek

De onvrede in de politiek begint al duidelijk te worden aan het eind van de jaren vijftig. Twee uitersten illustreren deze onvrede. Aan de rechterzijde is dat de Boerenpartij (BP), ter linkerzijde de Pacifistisch Socialistische Partij (PSP). Samen met de al jaren actieve Communistische Partij van Nederland (CPN) zijn zij later de enige partijen die tegen de Volkstellingenwet in de Tweede Kamer stemmen. Van iets latere datum zijn vijf andere politieke nieuwkomers: D66, Nieuw Links, PPR, de Groep Aarden en DS'70.

PSP

In 1957 wordt de PSP opgericht als antwoord op oude geformuleerde doelstellingen waar andere partijen, naar de mening van de oprichters, steeds meer afstand van nemen: vrede (ontwapening), economie (socialisme, democratie, inkomensnivellering) en staatkundige inrichting (republiek).⁴ Deze doelstellingen moeten weer onderdeel worden van de politieke strijd. Door de crisis van de jaren dertig, de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog van de jaren vijftig zijn deze idealen, naar de mening van de oprichters, steeds verder naar de achtergrond verdwenen. Vooral het pacifisme wordt benadrukt. In het beginselprogramma uit de beginjaren van de partij wordt dit uitdrukkelijk vastgelegd:

'Wij verwerpen geweld als middel ter oplossing van geschillen, zowel op internationaal gebied als tussen de verschillende maatschappelijke groepen van één volk.'

Een afwijkend standpunt wordt ook ingenomen ten aanzien van het socialisme. Dat moet meer de utopische en ethische richting opgaan, die vroeger het socialisme kenmerkte. De nadruk moet worden gelegd op democratisering in de vorm van volledige zeggenschap van werknemers in bedrijven. Ook ten aanzien van buitenparlementaire acties wordt een afwijkend standpunt ingenomen. De sociale strijd aan de basis moet verandering brengen in de machtsstructuren. Het parlementaire werk moet deze strijd aanvullen en niet andersom. Dat parlementaire werk moet de buitenparlementaire acties van informatie voorzien, terwijl in het parlement het debat moet worden gevoerd over zaken waar anderen liever over zwijgen.

Boerenpartij

A.T.J. Nooij constateert in zijn studie gewijd aan de Boerenpartij dat onrust en wantrouwen voor de generatie boeren van de jaren vijftig en zestig meer kenmerkend zijn dan de veel bezongen solidariteit.⁵ Bij die onrust en dat wantrouwen speelt de centrale overheid een belangrijke rol. De overheid grijpt regulerend en beschermend in in de agrarische problematiek en wenst bedrijfsvergroting en meer samenwerking. Met name vormen van gedwongen samenwerking worden als een aanval op het individualisme gezien. De Boerenpartij is (samen met de CPN) tegen het verminderen van het aantal

boeren. De overheid wordt daarom als een wezenlijk gevaar gezien: zij beperkt de initiatieven van zelfstandige ondernemers. De landbouw wordt opgeofferd aan de industrie.

Voorlopers van de Boerenpartij zijn de Vrije Boeren die als doelstelling hebben minder overheidsbemoeienis en minder bureaucratie. Later wordt dit vertolkt door het tijdschrift *De Vrije Boer*. Centrale figuur is Hendrik Koekoek die in 1958 de Boerenpartij opricht. In 1963 komt zijn partij met drie personen in de Tweede Kamer. Bij de toenemende populariteit van de Boerenpartij spelen de gebeurtenissen in 1963 in Hollandscheveld een grote rol. Op last van het Landbouwschap wordt een aantal boeren dat bij voortdurende weigert de heffing voor dit Schap te betalen via een gerechtelijke procedure en met hulp van de politie uit hun bedrijf gezet. Het levert veel publiciteit, maar ook sympathie op vanuit de bevolking. Het bezorgt de Boerenpartij de reputatie op de bres te staan voor de belangen van de agrarische *underdog*: in het algemeen de kleine man. De welwillende houding van *De Telegraaf* speelt hierbij een belangrijke rol. Dat blijkt ook bij de verkiezingen wanneer met name ook het stedelijk deel op deze partij stemt. Het partijprogramma richt zich met name tegen de overheid. Deze overheid moet de welvaart van ons land bevorderen, met dien verstande dat zij de enkelingen en groepen alle mogelijkheden tot ontplooiing in vrijheid en verantwoordelijkheid moet bieden en slechts daar ingrijpen waar het particulier initiatief in gebreke blijft. Om die reden wordt de verzorgingsstaat afgewezen omdat zij de persoonlijke verantwoordelijkheid aantast en de staat tot al-verzekeraar maakt. De Boerenpartij wordt daardoor in veel ogen de partij die opkomt voor de belangen van de kleine man die het gevoel heeft in de verdrukking te geraken. Heftiger dan welke partij ook, met uitzondering van de CPN, opponeert de Boerenpartij tegen de bestaande partijpolitieke situatie en tegen het door de vijf grote partijen geïnspireerde regeringsbeleid. Termen als leugen, laster, bedrog, onderdrukking en uitbuiting vallen met enige regelmaat tijdens de door de Boerenpartij belegde openbare bijeenkomsten. Een voorbeeld van het zich afzetten tegen de grote partijen:

‘(D)eze partijen hebben ons land tot een knekelhuis gemaakt, hebben ons tot staatsslaven gedegradeerd, laten waanzinnig hoge belastingen heffen, beknotten onze vrijheden, vergallen ons leven, stellen ons onder controle van een leger van ambtenaren.’⁶

D66

Op 15 september 1966 verspreidt een aantal mensen het *Appèl, aan iedere Nederlander die ongerust is over de ernstige devaluatie van onze democratie*. Het appèl begint met de geruststellende mededeling, dat de initiatiefnemers geen politici zijn, maar landgenoten die een gevoel van zorg hebben aangaande onze parlementaire democratie. Zij hebben het plan opgevat om een nieuwe partij op te richten, bijvoorbeeld onder de naam Democraten '66, maar willen eerst de overtuiging hebben dat velen hun bezorgdheid delen en hun

suggesties toejuichen. Hun bezorgdheid betreft de politieke spelregels die versleten en ontoereikend worden genoemd voor onze veeleisende maatschappij. Ze komen daarom met een plan voor een nieuwe vitale democratie, waarin onder meer de minister-president rechtstreeks wordt verkozen en de Tweede Kamerverkiezingen plaats moeten vinden volgens een districtenstelsel. Nederland moet daartoe worden opgedeeld in districten, die de Kamerleden verkiezen. De afstand tussen kiezer en verkozene wordt daardoor verkleind. De andere suggesties zijn uitgewerkt in 31 programmaonderdelen. Na het appèl wordt een maand gewacht op adhesie en op 15 oktober zal worden beslist of de adhesie groot genoeg is om een partij op te richten. Kennelijk is de adhesie uitermate positief, want al op 14 oktober 1966 wordt D'66 opgericht. De verkiezing van mei 1967, waar de partij voor het eerst aan meedoet, wordt een eclatant succes. De partij komt meteen met zeven zetels in de Tweede Kamer.

Nieuw Links

De politieke onrust laat ook de andere, gevestigde, partijen, niet onberoerd. Ter bevordering van discussie binnen de Partij van de Arbeid (PvdA) verschijnt kort voor het Appèl van D'66 *Tien over rood. Uitdaging van Nieuw Links aan de PvdA*.⁷ Met een parafrase op het Communistisch Manifest van Karl Marx wordt geconstateerd:

'Er waart een spook door Nederland: het spook van de ontevredenheid.'

De veenbrand is, volgens de Nieuw Linkers, al herhaaldelijk uitgeslagen: de loonexplosie, de opkomst van de Boerenpartij en de opstand van bouwvakarbeiders in Amsterdam. Met de komst van Studentenvakbond en Provo zijn de mensen politiek bewust geworden. Een partij die de aansluiting niet wil missen dient zich af te vragen op welke politieke punten de nieuwe generatie zich zal onderscheiden van de vorige. Het getal van degenen die ontevreden zijn en een ander beleid wensen dan het bestaande is veel groter dan wordt vermoed. De PvdA moet daarom een programma maken op basis waarvan de ontevredenheid gemobiliseerd wordt ten dienste van de democratie en voor een rechtvaardiger maatschappij. Het antwoord wordt in het boekje gegeven in de vorm van tien programmapunten.

Afsplitsingen

De onvrede in de politiek blijkt ook uit afsplitsingen. In maart 1967 vormt zich een groep binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) die zegt spijt te hebben van hun stem op die ARP nu deze partij voor het vormen van de regering-De Jong de keuze heeft gemaakt voor de VVD. De groep spijtoptanten richt de Werkgroep Christen Radicalen op, die in 1968 omgedoopt wordt tot de Politieke Partij Radicalen (PPR). Bij de verkiezingen in 1971 krijgen ze meteen zeven zetels.

Twee leden van de Katholieke Volkspartij (KVP) in de Tweede Kamer splitsen zich van die partij af en gaan verder onder de naam Groep Aarden.

Een andere afsplitsing vindt plaats binnen de PvdA, waar DS'70 zich verzet tegen de radicale koers die de PvdA, onder invloed van Nieuw Links, wil gaan varen. De nieuwe partij wordt opgericht door prominenten, zoals W. Drees jr., de zoon van de vroegere partijleider Willem Drees, die later zelf ook toetreedt. Het gaat om een rechtse afsplitsing van de PvdA.

Onrust in de maatschappij

In hun fascinerende studie *1950. Welvaart in zwart-wit* schetsen Kees Schuyt en Ed Taverne op indrukwekkende wijze de opstand tegen het gezag in de jaren zestig.⁸ Het patroon van die jaren is dat radicale vernieuwers uitlokken en provoceren, waarop politici en andere gezagsdragers fel en afwijzend reageren, waarna omstanders proberen het hunne ervan te denken en een standpunt bepalen. Schuyt en Taverne omschrijven dat als een interessante driehoeksverhouding tussen voorhoede, het gezag en toekijkende meerderheid. Voor deze houding, of beter omslag in het gezag, is nog steeds geen bevredigende verklaring te geven. Wel speelt in de verklaringen de toegenomen welvaart steevast een centrale rol, evenals de ontzuiling.

'Het intellectuele klimaat in de jaren vijftig en begin jaren zestig werd gekenmerkt door nieuwe, niet-traditionele opvattingen over vrijheid en ontplooiing, over democratie en zeggenschap, over strafrecht en eigen verantwoordelijkheid.'⁹

De roerige jaren zestig beginnen in Nederland medio 1965 bij de eerste publiekshappenings van wat de protestbeweging zou worden. Pas in latere jaren worden veel van de in die tijd ontwikkelde denkbeelden iets vanzelfsprekends en door steeds meer mensen overgenomen. Daarbij komt dat nieuwe (geweldloze) methoden worden ontwikkeld om de aandacht te vestigen op het probleem: sit-ins, boycot, bezetting. Deze houden zich niet altijd aan de oude beperkingen, zoals de wet. De media, en dan in het bijzonder de televisie, worden steeds belangrijker, omdat zij nadrukkelijker op de actualiteit inspringen.^{*} Toch komen de jaren zestig, naar de mening van Schuyt en Taverne, niet uit de lucht vallen. Vrijheid staat gelijk aan afwezigheid van een totalitaire staat. De idealen van na de oorlog, zoals persoonlijke vrijheid, zelfontplooiing, democratisering en speelse intuïtie worden in de jaren daarna steeds verder ingevuld.

* Het is echter wel merkwaardig te noemen dat zij daarbij op geen enkele wijze ingaan op de burgerlijke ongehoorzaamheid die de acties tegen de volkstelling kenmerken. Deze acties zouden een min of meer noodzakelijke aanvulling op hun theorie zijn.

Studentenbeweging

In 1963 is de Studentenvakbeweging (SVB) ontstaan met een duidelijke radicale stellingname. De muur tussen studenten en maatschappij moet worden afgebroken. SVB propageert het maatschappelijk engagement. Het is geen nationaal verschijnsel, maar heeft een duidelijke relatie met bewegingen in andere landen, zoals Frankrijk. Democratisering van de universiteit is een van de doelstellingen. Maar ook solidariteit met de minder bedeeden staat hoog in het vaandel. De SVB is nauw betrokken bij de studentenprotesten eind jaren zestig, die geleid hebben tot de bezetting van de Universiteiten van Tilburg en Nijmegen en van het bestuurscentrum van de Universiteit van Amsterdam, het Maagdenhuis.

Provo

In 1965 verschijnt het eerste exemplaar van het maandblad *Provo*. Met de acties van Provo begint ook een crisis van het publieke gezag. Provo vertolkt het gevoel van onbehagen en reageert op de gedachte dat er iets mis is met onze samenleving of beter de richting waarin deze zich ontwikkelt. Provo betekent onvrede met de maatschappelijke orde, onvrede met het gevoerde beleid en de manier waarop dat beleid tot stand is gekomen: autoritair. Men propageert anarchisme: gezag van onderaf en het benadrukken van de individuele vrijheid. Het doel is de consument, het klootjesvolk, wakker te schudden. Het vertaalt zich in een strijd tussen provo, politie en justitie. Duco van Weerlee omschrijft in *Wat de provo's willen* dat de generatie die de Tweede Wereldoorlog niet of niet bewust heeft meegemaakt steeds voor ogen is gehouden dat één houding fataal antidemocratisch is: die van Befehl ist Befehl.¹⁰ Het is een onaanvaardbare onkritische houding van wat zich op enig moment voordoet als Het Gezag. Daarom is naar zijn mening de reactie van Provo logisch:

‘Wij trachten onrust te verwekken, keet te trappen, opdat er een aantal mensen wakker worden. Toegegeven, niemand vindt het prettig om in zijn slaap gestoord te worden.’

Belangrijk zijn in dit verband ook de protesten tegen de oorlog in Vietnam, die veel partijen tot samenwerking brengen.

Het tekent de acties die zich in die periode afspelen rond de problematische verloving van de troonopvolgster Beatrix met de Duitser Claus von Amsberg en de happenings van de zogeheten antirook magiër Robert Jasper Grootveld op het Spui in Amsterdam. Hun acties lokken scherpe politiereacties uit hetgeen de groep vrijwel meteen nationale bekendheid verschaft. Hoewel Amsterdam het middelpunt vormt, spelen de eerste acties zich af in Coevorden waar Alard van Lenthe en Relus ter Beek, de latere Minister van Defensie, een happening houden bij het monument van Van Heutz. Na dit

*Happening rond het Lieverdje op het Spui
in Amsterdam*

aarzelende begin tekent zich een Provoern af met een sterk politiek engagement. Steeds ligt de nadruk op eigen vrijheid en onafhankelijkheid.

Bernhard de Vries¹¹ noemt Provo sterk pluralistisch getint, een vergaarbak van onlust- en lustgevoelens en daarmee samenhangende agressies. Gemeenschappelijk hebben provo's allereerst hun fundamentele onvrede met het gegeven maatschappelijk bestel, hun scepsis ten aanzien van een overheid die bestaande problemen ofwel negeert, of – als ze deze problemen niet de baas kan worden – onder de tafel schuift in de zalige illusie dat wat niet gezien wordt ook niet bestaat. Gemeen hebben provo's voorts hun protesthouding tegen de politici van de status quo die, twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog, niet alleen nog geen vrede hebben gebracht, maar tevens de totstandkoming van de vrede stelselmatig tegenwerken uit hoofde van overtuigde partij- en klassenbelangen. De scepsis van Provo moet niet tot vrijblijvendheid leiden, maar voeren tot een bewust engageren. De provo protesteert en dwingt de tegenstanders om stelling te nemen en zich een mening te vormen. Provo-protesten zijn bovendien spontaan, zoals bij de happening. Zij zijn onberekenbaar. Gemeenschappelijk is slechts de beleden persoonlijke vrijheid, resulterend in radicaal non-conformisme, militant antimilitarisme en een 'lief' anarchisme. De bewapeningswedloop, en dus de wereldvernietiging, is tot in het waanzinnige gestegen. De westerse democratieën nemen een steeds autoritairder karakter aan. Zo hebben we een BVD die de gangen van republikeinsgezinden nagaat, met daarnaast andere conservatieve instellingen als het leger, de kerk, de politie, de adel en het

vorstenhuis. Het verzet komt voornamelijk van de jeugd. In de strijd schuwt Provo geen enkel redelijk middel, zoals het witte fietsenplan, het witte schoorsteenplan, het witte kippenplan (politie zonder wapens) en het witte huizenplan.

In maart 1966 besluit Provo aan de gemeenteraadsverkiezing in Amsterdam mee te doen, hoewel velen dit in tegenspraak vinden met de anarchistische acties die zijn gevoerd. Desondanks komt Provo met een lijst met 13 namen om, zoals zij zich verdedigt, de democratie van binnenuit te verbeteren. Belangrijkste slogan is: *Stem Provo, keje lachen.*

Op 1 juni stemmen 13 105 Amsterdammers op Provo, hetgeen één zetel in de raad oplevert. Besloten wordt dat deze zetel beurtelings voor een jaar wordt ingenomen.

Provo heft zichzelf op op 15 mei 1967, maar gaat in 1969 over in de Kabouterpartij. Doelstelling en actiemiddelen veranderen amper, zoals we verderop zullen zien.

Oproer in Amsterdam

Vanaf het begin van het jaar 1966 is het onrustig in Amsterdam. Provo's houden hun aanvankelijk onschuldige antirook happenings, die uiteindelijk ont-aarden in 'agentje-pestes'.¹² Op 10 maart zijn er protesten en rookbommen ter gelegenheid van het huwelijk van prinses Beatrix met Claus von Amsberg en op 19 maart bij de opening van een fototentoonstelling over die rellen.

Op 13 en 14 juni 1966 vindt er een oproer plaats die weinig van doen heeft met de acties van Provo, hoewel het gedurende het weekend ervoor, als gewoonlijk, onrustig was in Amsterdam. In de omgeving van het Huis van Bewaring en op de Weteringschans voert de politie charges uit tegen een opgewonden, grotendeels uit jongeren bestaande menigte. Voor het eerst is op het Leidseplein een verbod tot samenscholing van kracht.

De aanleiding voor de wilde uitbarsting op 13 en 14 juni komt voort uit onrust onder de bouwvakkers. Volgens de auteurs van het boekje *Oproer in Amsterdam*, Jacques Fahrenfort, Henk E. Janszen en Fred Sanders, betreft het slechts een geringe aanleiding. Die maandagavond, 13 juni, zou worden begonnen met de uitkering van vakantiegeld. Voor het eerst zouden de ongeorganiseerden onder de bouwvakkers hun vakantiegeld ontvangen onder aftrek van 2% van de uitkering voor administratiekosten. Bij de georganiseerden wordt deze 2% ook ingehouden, maar zou later weer worden terugbetaald. Politieke partijen, met de CPN voorop, spreken van loondiefstal, vooral omdat ongeveer 70% van de bouwvakkers niet georganiseerd is in 'erkende' vakbonden. Er wordt opgeroepen om op maandagochtend naar het Marnixplein te komen. Deze bijeenkomst loopt uit op vechtpartijen. Tijdens die vechtpartijen overlijdt een bouwvakker, Jan Weggelaar. Volgens sommigen aan een hartaanval, volgens anderen door een charge van de politie. Volgens Mulisch in zijn *Bericht aan de rattenkoning* kunnen de daarop

volgende gebeurtenissen alleen begrepen worden vanuit de gezichtshoek dat de politie een man had doodgeslagen en dat zou ontkennen.¹³ Voor de bouwvakkers, daartoe opgeroepen door de CPN en actiescomités, is de dood van de bouwvakarbeider aanleiding om op dinsdag 14 juni op te trekken naar het Jonas Daniël Meijerplein in Amsterdam. Daar wordt bekend gemaakt dat in *De Telegraaf* van die ochtend de dood van Weggelaar door de politie wordt aangemerkt als dood door een hartaanval of mogelijk zelfs door een steen van een andere bouwvakker. Dit bericht leidt tot een massale stoet naar *De Telegraaf* op de Oudezijds Voorburgwal. Auto's worden in brand gestoken en het gebouw van *De Telegraaf* wordt aangevallen. Politiehulp voor deze aanval komt pas laat op gang. Daarna richt de menigte zich tegen het stadhuis en gaat naar de Piet Heinkade, de Dam en het Damrak, een spoor van vernielingen achterlatend. Er vallen nog meer gewonden en de sfeer wordt grimmiger. Pas tegen 18.00 uur (etenstijd!) wordt het rustiger, maar daarna laait de onrust weer op, hoewel het niet meer de bouwvakkers zijn, maar nozems, provo's en plunderaars, althans volgens de auteurs van het boekje.

Actie tegen de Telegraaf die gepubliceerd had dat Weggelaar de vorige avond een natuurlijke dood was gestorven.

Ondanks de materiële aanleiding (2%) tekent het de onrust in de samenleving, die ook Provo kenmerkt. Het zijn voorbeelden van de gelijktijdigheid: alles gebeurt tegelijk. Het is ook de tijd, zoals we zagen, van politieke vernieuwing: Nieuw Links, D'66, PPR en DS'70. Dat viel weer samen met de